

Recovery of the Spatial Structure of the City of Ghazni, Afghanistan Based on Archaeological Studies

Seyed Ali Agha Hashemi¹ , Hassan Karimian² ,
Behzad Sedaghati³

Type of Article: Research

Pp: 219-240

Received: 2023/12/14; Revised: 2024/04/04; Accepted: 2024/04/06

 <https://doi.org/10.22034/PJAS.967>

Abstract

The ancient city of Ghazni was one of the important cities of the Islamic period and served as the capital of the Ghaznavid dynasty. It is located six kilometers north of the modern city of Ghazni. The strategic significance of this city in the historical and civilizational developments of the Islamic era attracted the attention of archaeologists after World War II, leading to periodic excavations at its ancient sites. Most studies conducted on Ghazni during the Ghaznavid period have been based on historical sources, while archaeological investigations have primarily focused on the elite sections of the city and findings from the palaces of the Ghaznavid dynasty. In this context, the recent excavations by the Afghan team in the area between the two minarets—which form the basis of the present article—are particularly significant because they examine the commoner neighborhoods of the city. The main aim of this study is to illuminate aspects of everyday urban life in this part of the city during the Ghaznavid era, as the authors believe that understanding this area is crucial for a comprehensive knowledge of the city in that period. Despite the relative preservation of Ghazni's historical fabric and architectural monuments, no comprehensive study has yet determined the city's spatial structure. Therefore, a thorough research project was undertaken to answer the question of how Ghazni's spatial development evolved and to reconstruct the form of the city's spaces during its peak. To achieve this, investigations were carried out within the historical context of the city, and the results of field studies were compared with written sources. The study revealed that the underlying layers of the neighborhood around the Mas'ud III Minaret date back to pre-Islamic periods.

Keywords: Ghazni City, Capital of Ghaznavids, Masoud III Palace, Bahram Shah Minaret, Lashkari Bazar.

Parseh Journal of Archaeological Studies (PJAS)
Journal of Archeology Department of
Archeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICTH), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICTH).

Copyright © 2025 The Authors.
Published by Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICTH).
This work is licensed under a
Creative Commons Attribution-
NonCommercial 4.0 International
license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial
uses of the work are permitted, provided
the original work is properly cited.

© The Author(s)

1. PhD Student in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.

2. Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author). **Email:** hkarimi@ut.ac.ir

3. PhD Student in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.

Citations: Hashimi, S. A. A., Karimain. H. & Sedaghati, B., (2025). "Recovery of the Spatial Structure of the City of Ghazni, Afghanistan Based on Archaeological Studies". *Parseh J. Archaeol Stud.*, 9(32): 219-240. <https://doi.org/10.22034/PJAS.967>

Homepage of this Article: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-967-en.html>

Introduction

Today, the city of Ghazni is located approximately 135 kilometers southwest of Kabul, the capital of Afghanistan, along the Kabul–Kandahar highway. The ancient city of Ghazni, or Ghaznin, situated six kilometers north of the modern city of Ghazni (Fig. 1), lies at an elevation of 2,183 meters above sea level in an intermontane plain, with its water resources primarily supplied by the Gul Koh Mountain range to the north of the plain (Farahmand, 2020). According to the results of the joint Indo-Afghan archaeological mission in 1967, evidence indicates that humans inhabited this region as far back as the Paleolithic period (Alshin & Hammond, 2021: 88). The Avesta, the oldest sacred text of Zoroastrianism, is the earliest source to mention the Ghazni region, referring to it as “Kakhra.” In Ptolemy’s Geography of the 2nd century CE, Ghazni is referred to as “Gazos” (Yamin, 2001: 170). Archaeological evidence uncovered from excavations at the Tepe Sardar sanctuary suggests that the city dates back at least to the 2nd century CE, during the Kushan Empire (Tedi, 1983). Nevertheless, until the Ghaznavid period, Ghazni remained a small town governed by local rulers (Faizi, 2002).

In the 3rd century AH, the Saffarids, the first Muslim Iranian dynasty, launched campaigns into this region, and the local rulers (the Lawik dynasty) became their tributaries, turning Ghazni into a military base for their operations (Mojahed, 2003: 102–107). After the Saffarids’ defeat, the Lawik family became vassals of the Samanids until 351 AH, when Alp-Tegin, a Turkic slave of the Samanids who had risen to the rank of military commander, succeeded in defeating the last ruler of the Lawik dynasty (Habibi, 2011: 40–41). Following this, the city became the capital of the Ghaznavid state. Ghazni reached its peak prosperity during the Ghaznavid period but gradually declined due to internal conflicts and the Ghurid invasions in the 6th century AH. The city was ultimately destroyed by the Mongol invasions and never regained its former prominence (Mousavi-Haji et al., 2019).

Most studies conducted on the city of Ghazni during the Ghaznavid period have relied primarily on historical sources, while archaeological research has largely focused on the elite sections of the city and the findings from the palaces of the Ghaznavid dynasty. In this context, the recent excavations by the Afghan team in the area between the two minarets—which form the basis of the present article—are particularly significant because they examine the commoner neighborhoods of the city. The primary aim of this study is to shed light on aspects of everyday urban life in this part of Ghazni during the Ghaznavid period, as the authors believe that understanding this section is crucial for a comprehensive knowledge of the city in that era.

Research Questions: The present study seeks to answer fundamental questions regarding the urban fabric, especially the densely built central area of the city during the Ghaznavid period. Specifically, it addresses two major questions about the urban space

and its development during this period: First, can the transition from the pre-Islamic to the Islamic era be identified in Ghazni based on archaeological evidence and in a stratified sequence? Second, when was the central part of Ghazni formed, and what types of urban transformations did this section undergo during the Ghaznavid period?

Research Methodology: The research presented in this article is fundamental in nature, aimed at addressing the above questions. It was conducted based on field studies, archaeological excavation reports, and documentary (library-based) research.

Spatial Structure of the City of Ghazni in the Ghaznavid Era

Archaeological evidence indicates that the main pre-Islamic part of the city was limited to the citadel (Fig. 2) and the sanctuary known as Tepe Sardar and its surrounding area (Sherato, 1959). Alp-Tegin, a Turkic emir in the Samanid army, was defeated in an internal succession struggle in Bukhara but managed in 351 AH to defeat the army sent by the new Samanid ruler near Balkh. He then captured the city of Ghazni, which was under the rule of Abubakr Lawik, a local vassal of the Samanids (Kargar, 2004: 5–6). Upon Alp-Tegin's death in 352 AH, his son and successor, Abu Ishaq Ibrahim, could not withstand the army of Abubakr Lawik's son and successor, Abu Ali Lawik, and fled to Bukhara. Only a year later, with the support of the forces of Amir Mansur Samanid, he reclaimed Ghazni, and he passed away shortly afterward in 355 AH (Heidari, 2011: 55–57). From this date onward, Ghazni became part of the Islamic territories.

After a decade of rule by Bilgatgin (355–365 AH), Ghazni witnessed further conflicts among Sebuktigin, Yirigtigin, and Abu Ali Lawik and his ally Hindushah of Kabul. As a result, Sebuktigin (365–387 AH) rose to power, marking the beginning of the city's first major constructions in the Islamic period. It is reported that he built a palace called Sahlabad, which remained unfinished and whose location is now unknown. The only surviving monument from this period is the tomb of Sebuktigin, located in the Afghan Chāl neighborhood of Ghazni (Jalali, 1972: 1–7).

Conclusion

Field studies in the city of Ghazni have revealed that the core of the city was centered around the “Shiyar Qara-Bagh neighborhood” in the southern part of the city, near the Hind and Gardiz gates. Since the archaeological site known as “Tepe Sardar” dates back to the Kushan period, it can be confidently argued that the origins of Ghazni extend to the Kushan Empire (30–350 CE). Archaeological evidence indicates that during the Ghaznavid period, the city expanded toward the west and north, extending toward the Sefid Koh highlands.

Archaeological findings also show that significant transformations occurred in the neighborhood today known as “Afghan Chāl,” which likely existed even before the

Ghaznavid period. This area became a royal and administrative district, as evidenced by key structures such as the Mas'ud III Palace, the tomb of Sebuktigin, and the Bahram Shah and Mas'ud III Minarets. Based on archaeological evidence, in the 5th century AH this part of the city, particularly the central area between the two minarets, experienced significant prosperity and likely hosted the jeweler's market. With the establishment of the market in this neighborhood, residents of the city appear to have settled in surrounding districts such as Shuleh, contributing to the city's westward expansion.

However, with the decline of Ghaznavid power, the city suffered extensive damage during the conflicts between the Ghaznavids and the Ghurids and was ultimately destroyed by the Mongol invasions. Nevertheless, the city was not entirely lost and, over the centuries, managed to sustain its existence.

Acknowledgments

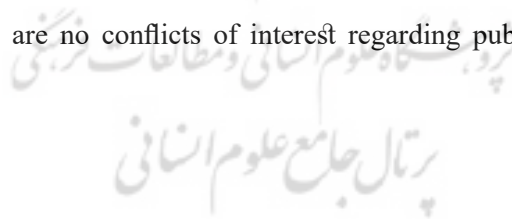
The authors would like to express their gratitude to all whose supervision and assistant have made writing of this paper possible, and of course, to the esteemed reviewers of the journal.

Observation Contribution

The first author has performed field study (40%). The second author has mainly supervised the project and the successful completion of the field work (40%); and the last author has provided assistance on preparing the maps and plans for this study (20%).

Conflict of Interest

Authors confirm that there are no conflicts of interest regarding publication of this manuscript.

بازیابی ساختار فضایی شهر غزنه افغانستان بر پایه مطالعات باستان‌شناسی

سید علی آقاهاشمی^I، حسن کریمیان^{II}، بهزاد صداقتی^{III}

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۴۰ - ۲۱۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۳؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۱۸

شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.22034/PJAS.967>

چکیده

شهر باستانی «غزنه» از شهرهای مهم دوران اسلامی و پایتخت دودمان غزنویان بوده است که در ۶ کیلومتری شمال شهر امروزی غزنی واقع شده است. اهمیت راهبردی این شهر در تحولات تاریخی و تمدنی دوران اسلامی سبب آن گشت تا پس از جنگ جهانی دوم مورد توجه باستان‌شناسان قرار گیرد و به تناوب کاوش‌هایی در محوطه‌های باستانی آن انجام شود. از آنجایی که اغلب پژوهش‌هایی که تاکنون درخصوص شهر غزنین در دوره غزنوی انجام شده است، برپایه منابع تاریخی بوده و پژوهش‌هایی که از منظر باستان‌شناسانه نیز به مطالعه این شهر پرداخته‌اند، عمدتاً برپایه کاوش‌های هیئت ایتالیایی در بخش اشرافی شهر و آثار یافت شده از کاخ‌های دودمان غزنویان می‌پردازند؛ از این‌رو، کاوش‌های اخیر هیئت افغانستانی در ناحیه میان دو مناره که پژوهش پیش‌رو براساس نتایج آن نوشته شده است، از این حیث می‌تواند اهمیت یابد که به مطالعه بخش عوام‌نشین شهر پرداخته و هدف اصلی نگارش این جستار نیز روشن ساختن ابعاد زندگی روزمره شهری در این دوره در این بخش از شهر بوده است؛ چراکه به باور نگارندگان در شناخت کامل این شهر در این عصر پژوهش پیرامون این بخش اهمیت فراوانی دارد. باوجود سلامت نسبی بافت تاریخی و آثار معماری شهر غزنه، تاکنون مطالعه جامعی که بتواند ساختار فضایی آن را مشخص سازد به انجام نرسیده است؛ از این‌رو، پژوهشی جامع در دستور کار قرار گرفت تا به این پرسش که تحولات فضایی شهر غزنه چگونه بود؟ پاسخ گوید و فرم فضاهای شهر را در دوران رونق آن بازیابی نماید. در نیل به این هدف، بررسی‌هایی در بافت تاریخی شهر انجام یافت و نتایج مطالعات میدانی در انطباق با مندرجات منابع مکتوب قرار گرفتند. در نتیجه، مشخص گردید که استقرارهای زیرین محله، پیرامون مناره‌های «مسعود سوم» در ادوار پیش از اسلام شکل یافته‌اند.

کلیدواژگان: شهر غزنه، پایتخت غزنویان، کاخ مسعود سوم، مناره بهرام‌شاه، لشکری بازار.

I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

II. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: hkarimi@ut.ac.ir

III. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: هاشمی، سید علی آقا؛ کریمیان، حسن؛ و صداقتی، بهزاد. (۱۴۰۴). «بازیابی ساختار فضایی شهر غزنه افغانستان بر پایه مطالعات باستان‌شناسی». *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۹ (۳۲): ۲۴۰-۲۱۹. <https://doi.org/10.22034/PJAS.967>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-967-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده(گان) آن است. ۱۴۰۴ ناشر این مقاله، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

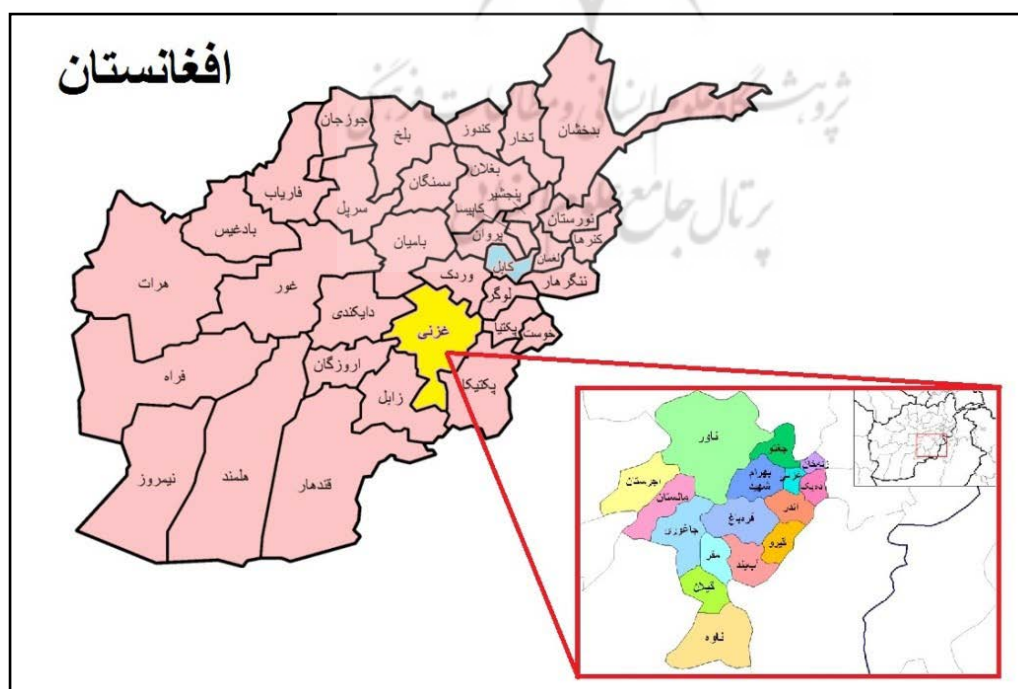
Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 International license
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

© The Author(s)

مقدمه

شهر غزنی، امروزه در حدود ۱۳۵ کیلومتری جنوب غربی شهر کابل پایتخت افغانستان بر سر شاهراه مواصلاتی کابل-قندهار قرار گرفته است. شهر باستانی غزنه یا غزنین که در ۶ کیلومتری شمال شهر امروزی غزنی قرار دارد (شکل ۱)، با ارتفاع ۲۱۸۳ متر از سطح آب‌های آزاد و در دشتی میان‌کوهی محاط‌شده و منابع آبی آن عمدتاً از رشته‌کوه‌های گل‌کوه (در شمال این دشت)، تأمین می‌شده است (فرهمند، ۱۳۹۹). براساس نتایج بررسی‌های هیئت مشترک باستان‌شناسی هندوستان-افغانستان در سال ۱۹۶۷ م. در ناحیه غزنه مشخص شد که در این ناحیه از دوران پارینه‌سنگی انسان می‌زیسته است (الشین و هاموند، ۱۴۰۰: ۸۸). کتاب مقدس اوستا، قدیمی‌ترین منبعی است که به ناحیه غزنه اشاره و از آن تحت عنوان «کخره» یاد نموده است. در کتاب جغرافیای بطلمیوس، در سده دوم میلادی، نیز از غزنه تحت عنوان «گروس» (Gazos) یاد شده است (یمین، ۱۳۸۰: ۱۷۰). براساس شواهد باستان‌شناسی مکشوف از کاوش‌های پرستشگاه تپه سردار، قدمت این شهر حداقل به قرن دوم میلادی و دوره کوشانیان بزرگ می‌رسد (تدی، ۱۳۶۲)؛ با این‌وجود تا دوره غزنویان شهر غزنه، شهر کوچکی بود که شاهان محلی در آنجا حکومت می‌نمودند (فیضی، ۱۳۸۱). در قرن سوم هجری قمری صفاریان نخستین دودمان ایرانی مسلمان بودند که به این ناحیه لشکر کشیدند و شاهان محلی (دودمان لویکان) آنجا را خراج‌گزار خود نمودند و غزنه را تبدیل به پایگاهی نظامی برای عملیات خود کردند (مجاهد، ۱۳۸۲: ۱۰۲-۱۰۷). پس از شکست صفاریان، خاندان لویکان خراج‌گزار سامانیان شد تا این‌که در سال ۳۵۱ ه.ق. «آلپ‌تگین» از غلامان ترک‌نژاد سامانیان، که به مرتبه سرداری سپاه آنان رسیده بود، موفق به شکست آخرین شاه دودمان لویکان شد (حبیبی، ۱۳۹۰: ۴۰-۴۱). پس از آن، این شهر تبدیل به پایتخت دولت غزنویان شد. این شهر در طول دوره غزنویان در اوج شکوفایی خود بود، ولی به دلیل جنگ‌های داخلی و حملات غوریان در سده ششم هجری قمری رونق خود را از دست داد تا این‌که با حمله مغولان ویران شد و پس از آن نیز هرگز رونق و شکوفایی پیشین خود را بازیافت (موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۳۹۸).

شکل ۱: موقعیت شهر غزنه در افغانستان امروزی (فائز، ۱۳۹۸).

Fig. 1: Location of the city of Ghazni in Afghanistan (Faiz, 2019).

از آنجایی که اغلب پژوهش‌هایی که تاکنون درخصوص شهر غزنین در دوره غزنوی انجام شده است، برپایه منابع تاریخی بوده و پژوهش‌هایی که از منظر باستان‌شناسانه نیز به مطالعه این شهر پرداخته‌اند، عمدتاً برپایه کاوش‌های هیئت ایتالیایی در بخش اشرافی شهر و آثار یافت شده از کاخ‌های دودمان غزنویان می‌پردازند؛ از این‌رو، کاوش‌های اخیر هیئت افغانستانی در ناحیه میان دو مناره که پژوهش پیش‌رو براساس نتایج آن نوشته شده است، از این حیث می‌تواند اهمیت یابد که به مطالعه بخش عوام‌نشین شهر پرداخته و هدف اصلی نگارش این جستار نیز روشن ساختن ابعاد زندگی روزمره شهری در این دوره در این بخش از شهر بوده؛ چراکه به باور نگارندگان در شناخت کامل این شهر در این عصر پژوهش پیرامون این بخش اهمیت فراوانی دارد.

پرسش پژوهش: پژوهش حاضر در پی پاسخ به پرسش‌هایی بنیادین درخصوص بافت شهری، به‌ویژه در ناحیه متراکم میانی شهر در دوره غزنوی می‌باشد و در این راستا تلاش خواهد شد تا به دو پرسش مهم درخصوص فضای شهری و تحولات آن در این دوره پاسخ دهد؛ نخست آن‌که، آیا گذار از دوره پیش از اسلامی به دوران اسلامی براساس یافته‌های باستان‌شناسی و در تسلسلی لایه‌نگارانه در شهر غزنه قابل تشخیص است؟ و دوم این‌که، بخش میانی شهر غزنه در چه دوره‌ای شکل گرفته و در عصر غزنوی ساختار شهری این بخش از شهر دچار چه نوع تحولاتی شده است؟

روش پژوهش: پژوهشی که نتایج آن در این نوشتار ارائه شده، براساس هدف و پرسش از نوع پژوهش‌های بنیادین بوده و با اتکاء به مطالعات میدانی و نیز گزارش کاوش‌ها و بررسی‌های باستان‌شناسانه و مطالعات اسنادی (کتابخانه‌ای) به انجام رسیده است.

پیشینه پژوهش

وجود تپه‌ها و محوطه‌های متعدد پیش از تاریخی، تاریخی و اسلامی در استان غزنی افغانستان تا پژوهش‌های کتابخانه‌ای و میدانی زیادی در این ناحیه انجام شود، که بخش بزرگی از این پژوهش‌ها در شهر تاریخی-اسلامی غزنین (غزنه) بوده است. از نخستین فعالیت‌های میدانی در شهر غزنه می‌توان به کاوش‌های هیئت ایتالیایی در پرستشگاه بودایی تپه سردار اشاره نمود (بمپاچی، ۱۳۳۸). این کاوش‌ها از سال ۱۹۵۷ م. در لایه‌های دوران اسلامی شهر، به‌خصوص بخش اشرافی آن و کاخ «سلطان مسعود سوم غزنوی» نیز صورت پذیرفت (شراتو، ۱۳۳۸). وقوع جنگ داخلی افغانستان در سال ۱۹۷۸ م. باعث شد تا پژوهش‌های باستان‌شناسی در این شهر به مدت بیش از دو دهه متوقف شود. با فروکش کردن نسبی جنگ‌ها، پژوهش‌های باستان‌شناسی در این بخش از سر گرفته شد. در نخستین گام هیئت افغانستانی نیز در سال‌های ۱۳۸۱ ه.ش. به بررسی شهر اهتمام ورزید (فیضی، ۱۳۸۱) هیئت ایتالیایی هم بار دیگر در سال ۲۰۰۵-۲۰۰۴ م. به پژوهش در این شهر پرداخت. هیئت افغانستانی نیز در سال‌های ۱۳۹۱ و ۱۳۹۲ ه.ش. (خیرزاده، ۱۳۹۴) و در سال‌های ۱۳۹۷ تا ۱۳۹۹ ه.ش. به کاوش در بقایای شهر اسلامی، به‌ویژه در نواحی پیرامونی و مابین مناره‌های «مسعود سوم» و «بهرام‌شاه» غزنوی پرداختند (فرهمند و امامی، ۱۳۹۹).

ساختار فضایی شهر غزنه در عصر غزنوی

آن‌چنان‌که از شواهد باستان‌شناسی برمی‌آید، بخش اصلی پیش از اسلامی شهر محدود به ارگ (شکل ۲) و پرستشگاه موسوم به «تپه سردار» و پیرامون آن بوده است (شراتو، ۱۳۳۸). «آلپ‌تگین» امیری ترک‌نژاد از امیران سپاه سامانیان بود که در جنگی داخلی بر سر جانشینی در بخارا شکست خورد، ولی موفق شد در سال ۳۵۱ ه.ق. سپاهی که شاه جدید سامانی در تعقیب وی فرستاده بود را در نزدیکی بلخ شکست دهد و سپس با سپاه خود شهر غزنه، که تحت حکمرانی «ابوبکر لایک (لویک)» فرمانروای بومی خراج‌گزار سامانیان بود، را تصرف نماید (کارگر، ۱۳۸۳: ۵-۶). با مرگ

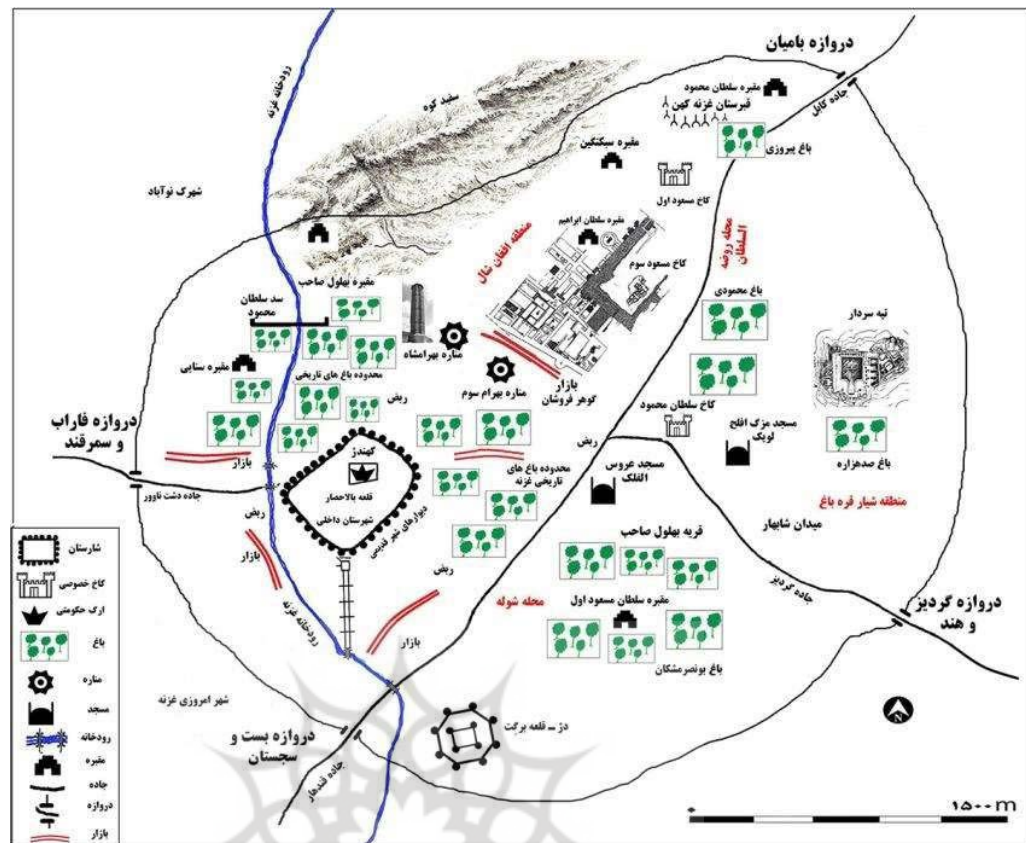

شکل ۲: عکس هوایی از ارگ یا بالاحصار غزنه و موقعیت آن نسبت به شهر امروزی (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 2: Aerial photograph of the Arg (Bala Hissar) of Ghazni and its location relative to the modern city (Authors, 2023).

آلپ‌تگین در سال ۳۵۲ هـ.ق.، پسر و جانشین او (ابواسحاق ابراهیم) در برابر سپاه فرزند و جانشین ابوبکر لوپیک (ابوعلی لوپیک) تاب نیاورد و به بخارا گریخت و تنها یک سال بعد و با پشتیبانی سپاه «امیر منصور سامانی» شهر غزنه را بازپس گرفت و کمی بعد در سال ۳۵۵ هـ.ق. درگذشت (حیدری، ۱۳۹۰: ۵۵-۵۷). از این تاریخ به بعد، شهر غزنه در قلمرو سرزمین‌های اسلامی جای گرفت. پس از یک دهه حکومت «بلگاتگین» (۳۶۵-۳۵۵ هـ.ق.) بار دیگر شهر غزنه شاهد جنگ‌هایی میان «سبکتگین»، «یریتگین» و «ابوعلی لوپیک» و متحد او هندوشاه کابل بود، که در نتیجه آن سبکتگین (۳۸۷-۳۶۵ هـ.ق.) به قدرت رسید و در این دوره شهر غزنه شاهد نخستین ساخت‌وسازهای عمده خود در دوران اسلامی بوده و گفته می‌شود کوشکی به نام «سهل‌آباد» که ناتمام مانده و اکنون مکان آن معلوم نیست در غزنه توسط وی ساخته شده است. تنها یادگار این دوره بنای آرامگاه سبکتگین در محله «افغان چال» غزنه می‌باشد (جلالی، ۱۳۵۱: ۷-۱).

«مقدسی» در کتاب احسن‌التقاسیم، ضمن اشاره به غزنه و مردمان آن به ساختار شهری آن نیز اشاره نموده و از وجود چهار دروازه در این شهر یاد کرده است: قلعه‌ای در میان شهر است و جای سلطان در آن است. جامع در سمت قبله با چند بازار در شهر است. بازارهای دیگر و خانه در ربض بیرون است و شهر چهار دروازه دارد: در بامیان، در سمنان، در کردن، در سیر (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۴۲). براساس نظر «رضایی» و «محمدی»، این شهر در دوره غزنوی دارای چهار محله اصلی به نام‌های «روضه‌السلطان»، «افغان چال»، «شوله» و «شیار» و «قره‌باغ» بود و کهن‌دژ و ربض (حومه) شهر در قسمت غربی آن شهر در کنار رودخانه‌ها قرار داشتند، این شهر به چهار دروازه اصلی محدود بود که دروازه بامیان (که احتمالاً در پیش از اسلام نیز وجود داشته) در ضلع شمال شرقی شهر، دروازه گردیز و هند در جنوب شرقی، دروازه فاراب و سمرقند در غرب و دروازه بست و سجستان در جنوب شرقی واقع شده بود (رضایی و محمدی، ۱۴۰۰؛ عظیمی، ۱۳۹۱: ۱۶۱)، (شکل ۳).

شکل ۳: نقشه فرضی از ساختار کالبدی شهر غزنه در عصر غزنوی بر پایه منابع تاریخی و باستان‌شناسی (رضایی و محمدی، ۱۴۰۰).
Fig. 3: Imaginary map of the urban structure of Ghazni during the Ghaznavid era based on historical and archaeological sources (Rezaei & Mohammadi, 2021).

براساس کتاب تاریخ بیهقی، محله افغان چال یا افغان شال در زمان فرمانروایی «محمود غزنوی» وجود داشته است. «ابوالفضل بیهقی» در چندین مورد به وجود این محله اشاره کرده و ذکر نموده است که مزار سبکتگین در آنجا بوده است (بیهقی، ۱۳۷۶: ۲۶۰)؛ «حبیبی» نیز قدمت این محله را از این تاریخ نیز قدیمی‌تر دانسته و آن را متعلق به دوره پیش از اسلام می‌داند و احتمال می‌دهد که بتخانه‌ای در آنجا وجود داشته است (حبیبی، ۱۳۴۷)؛ لازم به ذکر است که در طول دوره غزنوی باغ‌سازی به عنوان یکی از ارکان شهرسازی در دوران اسلامی در شهر غزنه رو به گسترش نهاد که از آن جمله می‌توان به «باغ فیروزی (پیروزی)» اشاره نمود که توسط محمود غزنوی در نزدیکی مقبره پدرش، سبکتگین احداث شده بود (عظیمی، ۱۳۹۲: ۲۷۷). از آنجایی که گسترش شهر و باغ‌سازی در این عصر به منابع آبی نیاز داشت، شاهان غزنوی به تأمین منابع آبی اهتمام می‌ورزیدند؛ از این رو، براساس شواهد باستان‌شناسی و در نتیجه بررسی‌های هیئت باستان‌شناسان افغانستانی در سال ۱۳۸۱ ه.ش. مشخص گردیده است که در عصر غزنوی، شهر در بخش شمالی خود رو به سوی سفیدکوه که به واسطه یک رشته قنات منبع آبی شهر بود، توسعه یافته بود (فیضی، ۱۳۹۲). در دوره «مسعود سوم» نیز در همین منطقه یک مناره و یک کاخ - که تحت عنوان مناره و کاخ مسعود سوم شناخته می‌شود - در این منطقه بنا شد (رضایی و محمدی، ۱۴۰۰)؛ و در دوره «بهرام‌شاه» مناره دیگری در جنوب بازار برپا شده بود که به نام همین پادشاه غزنوی مشهور بود (شکل ۵ و ۶).

شکل ۴: آرامگاه سبکتگین در شهر غزنه (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Fig. 4: Tomb of Sabuktigin in the city of Ghazni (Authors, 2023).

شکل ۶: مناره سلطان بهرام‌شاه غزنوی (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Fig. 6: Minaret of Sultan Bahram-Shah of the Ghaznavid dynasty (Authors, 2023).

شکل ۵: مناره سلطان مسعود سوم (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Fig. 5: Minaret of Sultan Mas'ud III of Ghazni (Authors, 2023).

هسته مرکزی شهر

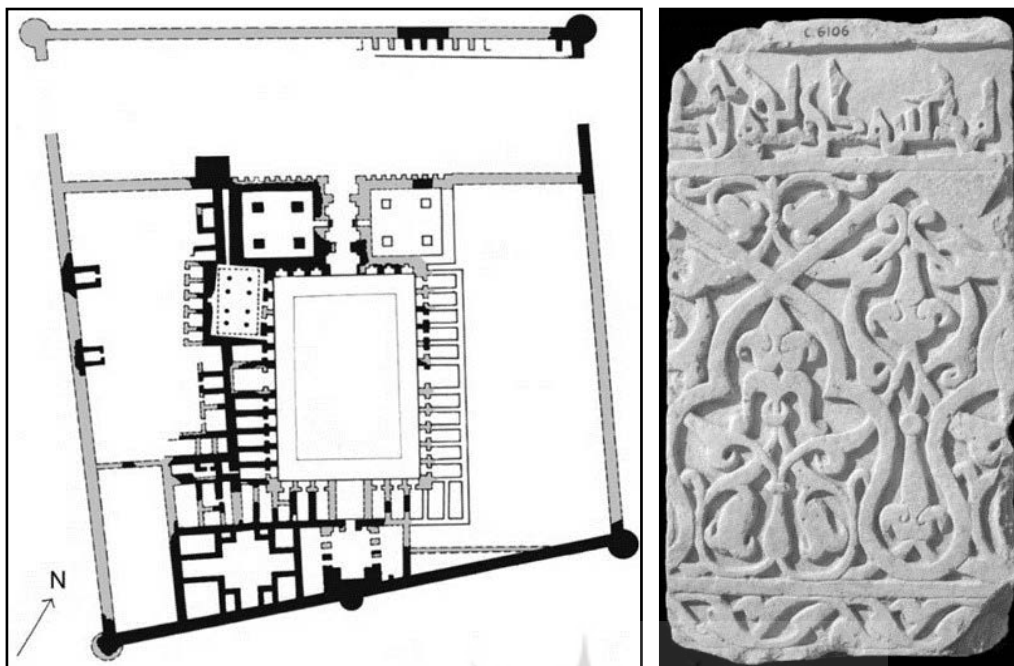
آن‌گونه که مطالعات باستان‌شناسانه و شواهد معماری مشخص ساخته‌اند، منطقه میانی شهر غزنه دارای بافتی متراکم بوده و در یک محور شمالی-جنوبی و در فاصله دو منار مسعود سوم و بهرام‌شاه قرار داشته است (شکل ۷). در شمال این بخش کاخ موسوم به «مسعود سوم» (۵۰۷-۴۹۳ ه.ق.)

-در ۳۰۰ متری منار وی - جای دارد (حبیب، ۱۳۶۱) که توسط هیئت ایتالیایی در دهه ۱۹۵۰ م. کاوش شد و کاوشگران موفق به کشف بناهای دوران اسلامی از جمله کاخ مسعود سوم و بناهای پیرامونی آن شدند (رجبی، ۱۳۹۷: ۱۶). با فروکش کردن نسبی جنگ‌های داخلی افغانستان^۲، در اوایل دهه ۱۳۸۰ ه.ش. بار دیگر فعالیت‌های باستان‌شناسی در شهر غزنه آغاز شد و هیئت باستان‌شناسان ایتالیایی بار دیگر در فاصله سال‌های ۲۰۰۲ تا ۲۰۰۵ م. پژوهش‌های خود در مناطق پیشین و بررسی سطحی در ناحیه غزنه را استمرار بخشید (Giunta, 2005: 474)، اما این پژوهش‌ها نیز به دلیل ناامنی ناتمام ماند. در سال ۱۳۸۹ ه.ش. با انتخاب شهر غزنه به عنوان پایتخت فرهنگی جهان اسلام، بار دیگر پژوهش‌های باستان‌شناسی در آن آغاز و در اولین مرحله بخش‌های پیرامونی مناره‌های مسعود سوم و بهرام‌شاه مورد مطالعه باستان‌شناسانه قرار گرفتند (فائز، ۱۳۹۸)، (شکل ۹)؛ در این مرحله، به طور تقریبی محدوده‌ای بالغ بر ۵ کیلومتر مربع مورد بررسی کامل قرار گرفت^۳ (فیضی، ۱۳۹۳). فصل نخست کاوش‌های باستان‌شناسی هیئت مستقل افغانستانی به سرپرستی «خیرمحمد خیرزاده» در سال ۱۳۹۱ ه.ش. در پیرامون مناره مسعود سوم با ایجاد چهار ترانشه در چهار سوی مناره انجام شد (شکل ۱۰)، که در نتیجه آن در لایه اول آثار سنگ و کلوخه یافت شد که ناشی از مرمت‌های دوران معاصر بود. این لایه تا حدود عمق ۲۰ سانتی‌متری از سطح امتداد یافت، سپس در لایه دوم آثاری از خشت و سایر مصالح ساختمانی در فاصله حدود ۲۰ تا ۶۰ سانتی‌متری به دست آمد. در لایه سوم از سطح که از عمق حدود ۶۰ سانتی‌متری آغاز می‌شد، آثاری از سنگ‌فرش و تکه سفال‌های لعابدار (عمدتاً به رنگ سبز) دوران اسلامی پیدا شد که براساس گفته‌های کاوشگر سنگ‌فرش‌ها متعلق به مرمت‌های دهه ۱۳۶۰ ه.ش. می‌باشند (خیرزاده، ۱۳۹۲)، (شکل ۱۱). در لایه چهارم این محوطه در حدود عمق یک متری آثاری از قطعات سنگ مرمر با تزئینات گیاهی هویدا گردید (شکل ۱۲)، ولی متأسفانه کاوش‌ها در این فصل پایان یافت (خیرزاده، ۱۳۹۲).

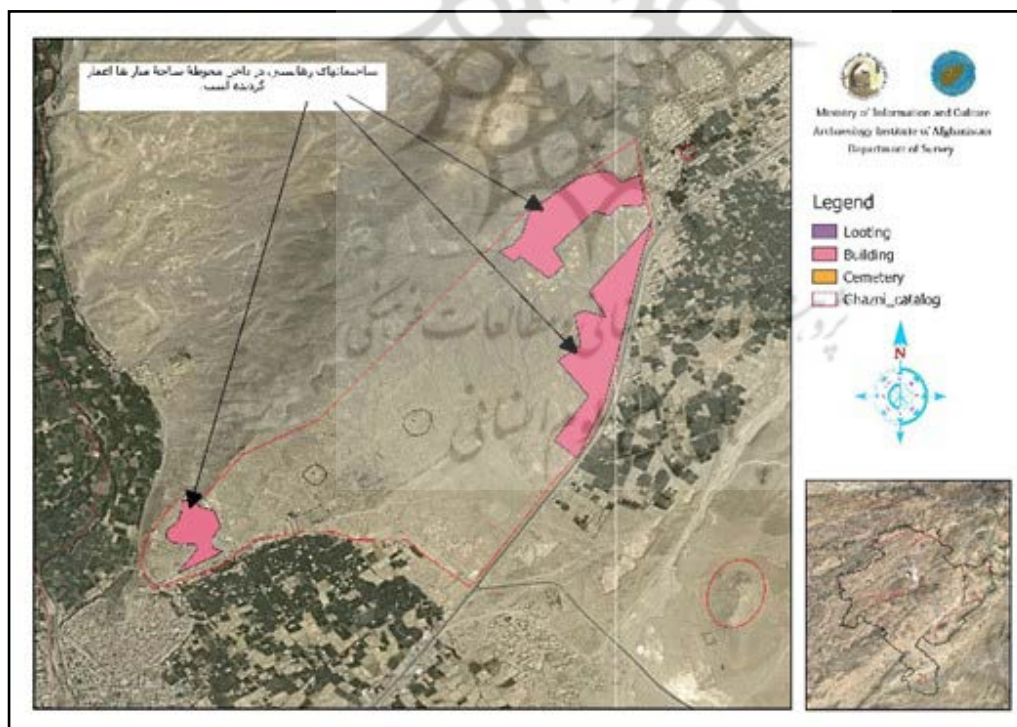

شکل ۷: عکس هوایی از شهر غزنه، شماره ۱: مناره مسعود سوم، شماره ۲: مناره بهرام‌شاه (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 7: Aerial photograph of the city of Ghazni; 1: Minaret of Sultan Mas'ud III of Ghazni, 2: Minaret of Sultan Bahram-Shah (Authors, 2023).

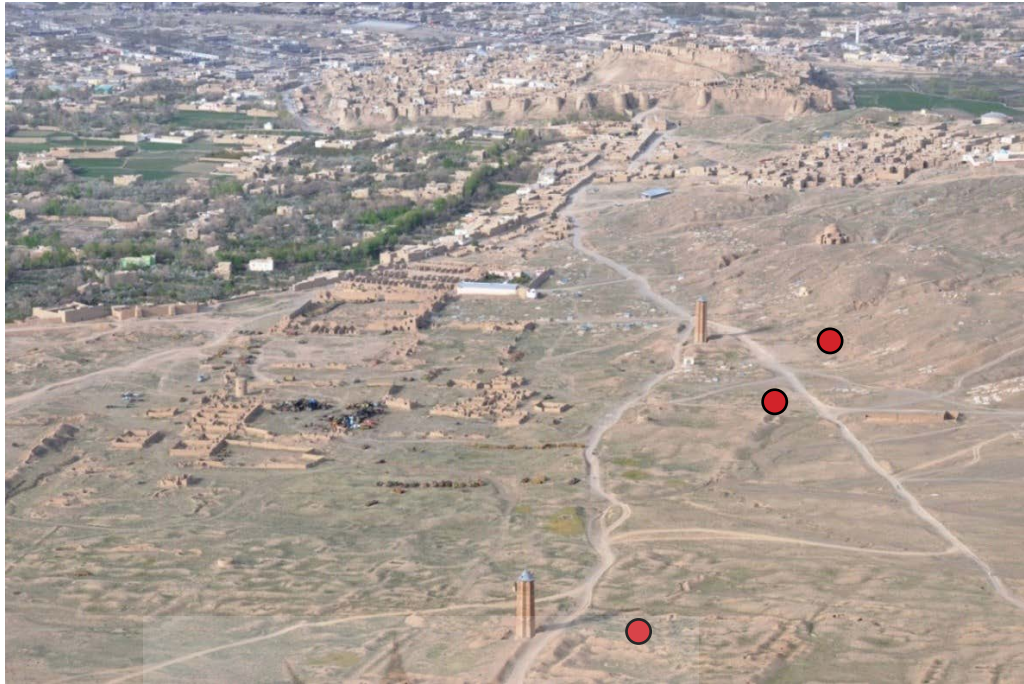

شکل ۸: پلان کاخ مکشوف مسعود سوم در غزنه و تزئینات ازاره این کاخ (موسوی حاجی و همکاران، ۱۳۹۸).
Fig. 8: Plan of the excavated palace of Shah Mas'ud III in Ghazni and decorations of its dado (Mousavi-Haji et al., 2019).

شکل ۹: محدوده‌های تحت بررسی باستان‌شناسانه در سال ۱۳۸۱ ه.ش. (فیضی، ۱۳۸۱).
Fig. 9: Areas under archaeological investigation in 2002 AD (Faizi, 2002).

در فصل بعدی که در سال ۱۳۹۲ ه.ش. و در ادامه کاوش‌های پیشین بود. هیئت افغانستانی اقدام به کاوش در پیرامون مناره بهرام‌شاه و ادامه کاوش در پیرامون مناره مسعود سوم نمود که در این بخش کاوش‌ها با ایجاد سه ترانشه در بخش شمالی جاده فرعی مواصلاتی میان روستاهای

شکل ۱۰: موقعیت ترانشه‌های حفر شده در کاوش‌های اخیر هیئت مستقل افغانستانی (نگارندگان، ۱۴۰۲).
 Fig. 10: Location of trenches excavated in recent investigations by the independent Afghan team (Authors, 2023).

شکل ۱۱: لوحه‌های یافت‌شده کاوش‌های پیرامون کاخ مسعود سوم در موزه ملی غزنه (نگارندگان، ۱۴۰۲).
 Fig. 11: Tablets discovered during excavations around the palace of Mas'ud III, displayed at the National Museum of Ghazni (Authors, 2023).

بهلول و روضه ادامه یافت. در لایه‌های فوقانی این سه ترانشه قطعاتی از خشت خام رطوبت‌زده کشف گردید که متعلق به دوران متأخر بودند از عمق ۱ متری ترانشه ۲، یک سنگ سیاه رنگ تابوتی شکل به دست آمد که بنابر نظر کاوشگر به سبک تدفین‌های ژاپنی قرون هفتم میلادی بود. این تابوت سنگی دارای دری چوبی بوده و در داخل آن اسکلت فردی با یک عدد کمر بند چرمی در بالای سر وی یافت شد. به زعم کاوشگر این تدفین متعلق به فردی نظامی بوده است. در ادامه

شکل ۱۲: آثار مکشوف از کاوش‌های پیرامون مناره مسعود سوم (خیرزاده، ۱۳۹۲).

Fig. 12: Artifacts uncovered during excavations around the Minaret of Mas'ud III (Kheirzadeh, 2013).

کاوش‌ها در پیرامون مناره بهرام‌شاه در ترانشه ۳ نیز در عمق ۱ متری بقایای دیواری از بین رفته با اندود به ارتفاع ۶۰ سانتی‌متر کاوش گردید که در قسمت غربی آن بقایای یک محراب از سنگ مرمر با تزئینات گیاهی به دست آمد که احتمالاً متعلق به مسجدی در این مکان بوده است و با ادامه کاوش مشخص شد که در این مکان احتمالاً پیش از ساخت مسجد، گرمابه‌ای وجود داشته است. هیئت تصمیم گرفت که در این بخش کاوش‌ها را گسترش داده و اقدام به ایجاد دو ترانشه دیگر نیز نماید که سه لایه به دست آمد که لایه فوقانی احتمالاً متعلق به مغازه‌هایی بوده است که به بازاری که میان دو مناره قرار داشته و این بخش احتمالاً در اثر زمین‌لرزه سال ۱۸۳۴ م. از بین رفته است. با ادامه کاوش‌ها در لایه‌های تحتانی این بخش سفال‌هایی بدون لعاب و با تزئینات مارپیچ، گیاهی و هندسی مشابه نمونه‌های محوطه مس عینک لوگر و چند عدد مجسمه کوچک گلی رنگ‌شده (تراکوتا) به دست آمد که احتمالاً متعلق به پیش از اسلام بود؛ هم‌چنین، در کاوش جانب شرقی مناره مسعود سوم نیز کاوش‌های فصل پیش ادامه یافت و یک ترانشه جدید نیز ایجاد شد که از عمق ۶۰ سانتی‌متری این ترانشه قطعاتی از خشت و بخشی از یک آبراهه کشف گردید و در عمق ۱٫۸۰ سانتی‌متری نیز بخشی از یک سنگ‌فرش که به دوران قدیمی‌تری تعلق داشت یافت شد. در سمت غربی مناره نیز در کاوش دو ترانشه دیگر در فاصله ۳۰ متری مناره مسعود سوم، دو اتاق نمایان شد که یکی ۴٫۲۰×۲ متر مساحت داشت و کف آن یک اجاق سفالی به همراه مقداری خاکستر کشف گردید که احتمالاً کاربری آشپزخانه داشته است و دیگری اتاقی ۵×۵ متر بود که در آن بقایای یک تنور به دست آمد که احتمالاً بقایای آشپزخانه و یا انبار مواد خوراکی بود (خیرزاده و خواجه‌عمری، ۱۳۹۴). پس از وقفه‌ای چندساله مرحله سوم کاوش‌های هیئت مستقل آکادمی علوم افغانستان در سال‌های ۱۳۹۷ تا ۱۳۹۹ ه.ش. در شهر غزنه به مدت سه فصل در حاشیه شمالی جاده تازه‌ساخته شده میان دو مناره و در سمت شمالی ۲۰ متری آرامستانی معاصر در نزدیکی روستای روضه در زمین گودی با مساحت حدود ۶۰۰ متر که به محوطه میان دو مناره (محوطه وسط مناره) مشهور است و در گذشته این روستای روضه را به آرامگاه سبکتگین پیوند می‌داد، انجام شد (شکل ۱۳). در طی این کاوش‌ها که متأسفانه به دلیل آغاز مجدد جنگ داخلی ناتمام ماند، بنایی مشتمل بر ۱۵ اتاق یافت شد، که از حیث تزئینات و نیز تراکم معماری و نیز تراکم لوازم مصرفی و به‌ویژه آثار سفالی و سنگی دارای تنوع چشمگیری می‌باشد (شکل ۱۴) که کف اتاق‌های اغلب اتاق‌های آن خشت‌فرش شده بودند و در کف یکی از اتاق‌ها (اتاق ۲۰۸) دو تنور (شکل ۱۵) و بقایای لایه‌ای از خاکستر در کف اتاق و هم‌چنین، پنج خمره که سه عدد از آن‌ها شکسته بود. مصالح عمده ساختمانی کل مجموعه عمدتاً از خشت پخته بود و در اتاق‌های آن آثاری چون سفال‌های لعابدار با تزئینات گیاهی و نقاشی زیرلعاب، سفال‌های ساده و منقوش بدون لعاب متعلق به سده‌های میانی اسلامی شامل ظروف سفالی کامل و درپوش‌های سفالی، سفال‌های مهردار و دارای نقش برجسته (شکل

شکل ۱۳: نمایی از فضاهای مکشوف از کاوش‌های ۱۳۹۹ ه.ش. در محوطهٔ میان مناره‌ها (فرهمند و امامی، ۱۳۹۹).
Fig. 13: View of the spaces uncovered during the 1399 SH excavations in the area between the minarets (Farahmand & Emami, 2020).

شکل ۱۴: نمونه‌هایی از آثار فرهنگی مکشوف از کاوش‌های محوطه میان دو مناره (فرهمند و امامی، ۱۳۹۹).
Fig. 14: Examples of cultural artifacts uncovered during excavations in the area between the two minarets (Farahmand & Emami, 2020).

۱۶) تزئینات جانوری افزوده به سفال، قطعات سنگ مرمر با تزئینات گیاهی (شکل ۱۷)، سکه‌هایی متعلق به دوران اسلامی، کاشی، بقایای استخوان‌های جانوری، ظروف شیشه‌ای نظیر: عطردان‌ها، پیه‌سوزهای سفالی و ظروف سنگی هم‌چون هاون‌ها، بخش‌هایی از آرایه‌های معماری فروریخته مانند گچبری‌هایی با تزئینات غنی، به دست آمده است (فرهمند و امامی، ۱۳۹۹).

بحث و تحلیل

انطباق اطلاعات مندرج در منابع مکتوب و یافته‌های باستان‌شناسی روشن ساخت که هستهٔ اصلی شهر غزنه در جانب جنوبی شهر فعلی (مشمول بر محلهٔ «شیار قره‌باغ») و در نزدیکی دروازهٔ

شکل ۱۵: تصویر سمت چپ، موقعیت خمره‌ها و تنور در اتاق ۲۰۸ در زمان کاوش و تصویر سمت راست، بقایای اندود و گچ بر دیوار اتاق (فرهمند و امامی، ۱۳۹۹).

Fig. 15: Left: location of jars and the oven in Room 208 during excavation; Right: remnants of plaster and gypsum on the room's wall (Farahmand & Emami, 2020).

شکل ۱۶: نمونه‌هایی از سفال‌های مُهردار مکشوف از محوطهٔ میان دو مناره (فرهمند و امامی، ۱۳۹۹).

Fig. 16: Examples of stamped pottery uncovered from the area between the two minarets (Farahmand & Emami, 2020).

شکل ۱۷: نمونه‌هایی از الواح و تزئینات گچبری یافت شده از محوطهٔ میان دو مناره (فرهمند و امامی، ۱۳۹۹).

Fig. 17: Examples of tablets and stucco decorations discovered in the area between the two minarets (Farahmand & Emami, 2020).

هند و گردیز شکل یافته بود. از آنجایی که قدمت محوطه باستانی موسوم به «تپه سردار» نیز به دوره کوشانشاهان (۲۳۰-۶۵۱ م.) می‌رسد، به جرأت می‌توان قدمت شهر غزنه را به دوره شاهنشاهی کوشانی-ساسانی رساند.

شواهد باستان‌شناسانه هم‌چنین مؤید آن است که به روزگار غزنویان، در منطقه‌ای که امروز با نام «افغان چال» شناخته می‌شود و احتمالاً پیش دوره غزنویان نیز وجود داشته، تحولات فراوانی روی داده تا آن‌که در نهایت به محله‌ای سلطنتی و اداری تبدیل گشته است. وجود بناهای شاخصی نظیر: کاخ مسعود سوم، آرامگاه سبکتگین و مناره‌های بهرام‌شاه و مسعود سوم، در این منطقه از شهر غزنه دلیل محکمی بر سلطنتی بودن آن در عصر غزنویان است.

براساس شواهد باستان‌شناسی، در قرن پنجم هجری قمری این منطقه از شهر و به‌ویژه محدوده میانی دو مناره مذکور رونق زیادی داشته و احتمالاً بازار گوهرفروشان در این بخش واقع بوده است. به نظر می‌رسد با شکل‌یابی بازار در این محله از غزنه، ساکنان شهر در محلات پیرامونی، مانند «محله شوله»، تجمع یافته‌اند و بدین سبب، شهر به سوی غرب نیز توسعه پیدا کرده است. استمرار حیات شهر غزنه تا به روزگار حاضر مؤید آن است که این شهر با موفقیت توانسته تحولات ناشی از ناملایمات پس از سقوط غزنویان را پشت سر نهاده و بافت تاریخی آن یکی از ارزشمندترین شهرهای جهان اسلام تبدیل ساخته است.

نتیجه‌گیری

هدف اصلی پژوهشی که نتایج آن در این نوشتار آورده شد، آن بود که تحولات فضایی شهر غزنه در دوران گذار از پیش از اسلام به دوران اسلامی و به‌ویژه به روزگار پایتختی این شهر (عصر غزنویان) را مشخص دارد. نتایج مطالعات باستان‌شناسانه روشن ساخت که هسته مرکزی این شهر، احتمالاً به روزگار حکمرانی کوشانشاهان، در بخش جنوبی شهر فعلی غزنه و در نزدیکی دروازه هند و گردیز شکل یافته است؛ اگرچه چگونگی تحولات شهر غزنه در زمان انتقال از عصر کوشانی/ساسانی به دوران اسلامی کاملاً مشخص نیست؛ اما آن‌چنان‌که از شواهد باستان‌شناسی برمی‌آید، این شهر در عصر غزنویان (۳۵۱-۵۸۲ ه.ق.) به جانب غرب و شمال غرب (رو به ارتفاعات سفید کوه) توسعه یافته و با پایتخت شدنش در این دوره، توسعه قابل توجهی را تجربه نموده است.

نتایج مطالعات میدانی هم‌چنین مشخص داشته است که بیشترین تحولات فضایی غزنه در عصر غزنویان در محله‌ای که امروز با نام «افغان چال» شناخته می‌شود، روی داده و به دلیل ساخت بناهای سلطنتی شاخص در این محله، می‌توان آن را محله سلطنتی و مرکز تحولات اداری پایتخت غزنویان به حساب آورد. به هر روی، با فروکش کردن قدرت غزنویان، این شهر آباد دوران اسلامی در جنگ‌های میان غزنویان و غوریان آسیب فراوان دیده و با حمله مغولان ویران شده است؛ با این حال، به طور کامل از میان نرفته و پس از سده‌ها توانسته است تا حیات خود را استمرار ببخشد.

سپاسگزاری

بدین وسیله از همکاری تمام کسانی که در انجام مطالعات میدانی مرتبط با این مقاله با نگارندگان مساعدت نموده‌اند، قدرانی می‌گردد. نگارندگان هم‌چنین از داوران محترم ناشناس نشریه که با نظرات ارزشمند خود بر غنای مقاله افزوده‌اند، سپاسگزاری می‌نمایند.

مشارکت درصدی نویسندگان

پژوهش‌های میدانی که نتایج آن در این مقاله مورداستفاده قرار گرفته، تماماً به وسیله نویسنده اول مقاله و تحت راهنمایی نویسنده دوم انجام یافته است؛ بنابراین، سهم نویسنده اول و دوم هرکدام

۴۰٪ تعیین می‌گردد. سهم نویسنده سوم نیز که در ترسیم نقشه‌ها و تدوین مقاله ایفای نقش نموده ۲۰٪ است.

تعارض منافع

مؤلفان مقاله حاضر ضمن رعایت اخلاق نشر، بدین وسیله تأیید می‌نمایند که در این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافعی با مقالات، دستگاه‌های اجرایی و حمایت‌کننده وجود ندارد.

پی‌نوشت

۱. «لویکان» دودمانی احتمالاً دارای ریشه نژادی ترک یا محلی بودند که از سده هفتم تا دهم میلادی در بعضی از مناطق جنوب کوه‌های هندوکش غزنه فرمانروایی می‌کردند. این دودمان با هندوشاهان کابل دارای پیوند بوده و مورد حمایت آن‌ها بودند و در زمان سامانیان از جمله حکومت‌های خراج‌گزار دربار بخارا بودند. دین اغلب شاهان این دودمان هندو و بودایی بود؛ اگرچه برخی از شاهان متأخر آن اظهار مسلمانی می‌کردند (حبیبی، ۱۳۹۰: ۴۷-۳۸).
۲. متأسفانه، با شروع جنگ‌های داخلی افغانستان در سال ۱۳۵۷ ه.ش. فعالیت‌های باستان‌شناسی در ولایت غزنی متوقف شد.
۳. این منطقه شامل محدوده‌ای تا ۷۰۰ متری روستای بهلول در غرب، آرامگاه سلطان محمود و از جانب شرق، مناره بهرام‌شاه از سمت شمال شرقی و تپه سردار تا دامنه کوه سلطان در شمال شهر را دربر می‌گرفت (فیضی، ۱۳۹۳).

کتابنامه

- الشین، ف.ر؛ و هاموند، و.ن.، (۱۴۰۰). باستان‌شناسی افغانستان. ترجمه صدیق رهپو طرزی، کابل: انتشارات مقصودی.
- پاینده، محدثه؛ غفرانی، علی؛ و عبدالرحیم، قنوات، (۱۳۹۳). «اهمیت تاریخی و ساختار اقتصادی شهر غزنه در پرتو حیات سیاسی عصر غزنویان». تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۵ (۱۶): ۱۵۶-۱۳۱.
- امینی‌قمی، محمدمهدی؛ محمدی‌عراقی، محمدمهدی؛ مقدسیان، الناز؛ و امینی، محمدمتین، (۱۴۰۰). «بازخوانی، تحلیل و بررسی کتیبه‌های سنگ مزار امیر سبکتگین در غزنه افغانستان». در: عبدنامه: یادنامه عبدالله قوچانی، به‌کوشش: علیرضا انیسی، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- بمپاچی، آلیسیو، (۱۳۳۸). «خلاصه گزارش مختصر هیئت باستان‌شناسی ایتالیایی در افغانستان: مقدمه‌ای بر باستان‌شناسی در غزنی». ترجمه علی رضوی غزنوی، آریانا، ۲۰۲: ۵۴-۳۳.
- بن‌ونیست، امیل، (۱۳۲۳). «نام شهر غزنه». ترجمه علی احمد نعیمی، آریانا، ۲ (۲۴): ۱۱-۱۳.
- بیهقی، ابولفضل محمد بن حسین، (۱۳۷۶). تاریخ بیهقی. به‌کوشش: علی‌اکبر فیاض و قاسم غنی، تهران: نشر هیرمند.
- تدی، موریزیو، (۱۳۶۲). «گزارش تپه سردار». ترجمه عبدالواسع فیروزی، باستان‌شناسی افغانستان، ۵ (۱): ۵۳-۶.
- تقوی‌نژاد، بهاره؛ و صالحی‌کاخی، احمد، (۱۳۹۶). «پژوهشی بر تزئینات معماری دوره غزنوی». پژوهش‌های تاریخی، ۹ (۴): ۹۱-۱۱۸. <https://doi.org/10.22108/jhr.2017.22088>
- جیلانی جلالی، غلام، (۱۳۴۳). «آثار و متروکات آل ناصر غزنه». آریانا، ۲۲ (۵): ۴۵-۴۰.
- جیلانی جلالی، غلام، (۱۳۵۱). غزنه و غزنویان. کابل: انتشارات انجمن تاریخ.
- حبیب، حبیب الرحمن، (۱۳۶۱). «مهندسی غزنویان در افغانستان». فصلنامه هنر، ۲ (۳): ۱۱۱-۱۰۴.
- حبیبی، عبدالحی، (۱۳۴۷). «بیهقی و افغان شال». یغما، ۲۱ (۵): ۲۳۶-۲۳۱.

- حیدری، قدرت‌الله، (۱۳۹۰). فرهنگ و تمدن اسلامی غزنین در عهد غزنویان. کابل: انتشارات بیهقی.
- خیرزاده، خیرمحمد، (۱۳۹۲). «کاوش‌های باستان‌شناسی در یک دهه اخیر در غزنی». مجموعه مقالات سمینار علمی تحقیقی دستاوردهای باستان‌شناسی یک دهه اخیر در افغانستان، به‌کوشش: محمد انور فائز و خولیو بندیزو سرمینتو، کابل: انتشارات آکادمی علوم افغانستان.
- خیرزاده، خیرمحمد، (۱۳۹۲). «گزارش دوره اول کاوش‌های علمی جدید اطراف منارهای غزنی». باستان‌شناسی افغانستان، ۳ (۱۲): ۱۱۵-۱۲۵.
- خیرزاده، خیرمحمد؛ و خواجه‌عمری، محمدشریف، (۱۳۹۴). «گزارش تحقیقی از اطراف مینارهای غزنی». باستان‌شناسی افغانستان، ۳ (۱۴): ۱۵۲-۱۷۱.
- رجبی، غلام‌نقشبند، (۱۳۹۷). سرگذشت و کارکردها و دست آوردهای غلام نقشبند رجبی. باستان‌شناس هنر اسلامی، هرات: نشر احراری.
- رضایی، مصطفی؛ و محمدی، مریم، (۱۴۰۰). «مطالعه و تحلیل شهرسازی در دوره غزنویان براساس منابع تاریخی و مطالعات باستان‌شناسی». مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان، ۱۵ (۳): ۴۵-۸۲.
- شرآتو، امبرتو، (۱۳۳۸). «قسمت اول گزارش مختصر هیئت باستان‌شناسی ایتالوی (ایتالیایی) در افغانستان ۱۹۵۸-۱۹۵۷: کنجکاوی‌های نخستین در غزنی». ترجمه علی رضوی غزنوی، آریانا، ۲۰۳: ۴۶-۵۶.
- عظیمی، محمدعظیم، (۱۳۹۱). جغرافیای توریستی افغانستان. کابل: انتشارات خراسان.
- عظیمی، محمدعظیم، (۱۳۹۲). جغرافیای ولایت غزنی (طبیعی، انسانی، اقتصادی). تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
- فائز، محمدانور، (۱۳۹۸). «غزنه و میراث‌های تاریخی و باستانی آن». باستان‌شناسی افغانستان، ۳ (۳۷): ۳۸-۶۷.
- فرهمند، محمدانور؛ و امامی، محمدامین، (۱۳۹۹). «گزارش نهایی پروژه حفريات باستان‌شناسی ولایت غزنی». کابل: وزارت اطلاعات و فرهنگ افغانستان (منتشر نشده).
- فیضی، کتابخان، (۱۳۸۱). «گزارش سروی ساحات غزنی». کابل: آکادمی علوم افغانستان (منتشر نشده).
- فیضی، کتابخان، (۱۳۹۲). «ساحات باستانی و کاوش‌های باستان‌شناسی در غزنی». گاهنامه غزنی، ۴: ۵۱-۳۲.
- فیضی، کتابخان، (۱۳۹۳). «سروی و تحقیقات جدید در ولایت غزنی». باستان‌شناسی افغانستان، ۱۲ (۱۳): ۱۶-۲۶.
- کارگر، عبدالله، (۱۳۸۳). شهر سلاطین غزنه در پویه تاریخ. پیشاور، مؤسسه انتشاراتی الازهر.
- مجاهد، سیدامین، (۱۳۸۲). افغانستان در عصر صفاریان. پیشاور: ختیخ بیار غونی اداره.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد، (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، جلد ۲، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- مقصودلو، آروین؛ موسوی حاجی، سیدرسول؛ و شهبازی، اشکان، (۱۳۹۵). «بررسی نقوش تزئینی کاخ‌های لشکری بازار و مسعود سوم غزنوی در افغانستان». مطالعات شبه‌قاره، ۸ (۲۸): ۱۲۸-۱۰۷. <https://doi.org/10.22111/jsr.2016.2889>
- موسوی حاجی، سید رسول؛ عبدالهی، سحر؛ و جودکی‌عزیزی، اسدالله، (۱۳۹۸). «پژوهی در ساختار معماری کاخ مسعود سوم در غزنه». مطالعات شبه‌قاره، ۱۱ (۳۷): ۲۱۲-۱۹۱. <https://doi.org/10.22111/jsr.2019.4871>

- یمین، محمدحسین، (۱۳۸۰). افغانستان تاریخی: فلسفه نامگذاری شهرها، شهرک‌ها و کوه‌ها و دریا‌های افغانستان. کابل انتشارات سعید.

- Allegeranzi, V., (2021). "The Medieval Urbanism of Ghazni (Afghanistan, 10–12th Centuries). A Cross-Reading of Textual and Material Evidence". *Afghanistan*, 4 (1): 1–18. <https://doi.org/10.3366/afg.2021.0061>

- Alshin, F. R. & Hammond, W. N. (2021). *Archaeology of Afghanistan*. Translated by: Sadiq Rahpo Tarzi. Kabul: Maqsudi Publications. (In Persian).

- Amini-Qomi, M. M., Mohammadi-Iraqi, M. M., Maghadsian, E. & Amini, M. M. (2021). "Re-examination, analysis, and study of the tombstone inscriptions of Amir Sebuktigin in Ghazni, Afghanistan". In: *Abdnameh: Memorial of Abdullah Qouchani* (Edited by Alireza Anisi). Tehran: Research Institute of Cultural Heritage. (in Persian).

- Azimi, M. A., (2012). *Touristic Geography of Afghanistan*. Kabul: Khorasan Publications. (in Afghanistan).

- Azimi, M. A. (2013). *Geography of Ghazni Province (Physical, Human, Economic)*. Tehran: Elhoda International Publications. (in Persian).

- Benveniste, E. (1944). "The name of the city Ghazni". Translated by: Ali Ahmad Naeimi. *Ariana*, 2(24): 11–13. (in Persian).

- Beyhaqi, A. M. b. H., (1997). *Tarikh-i Beyhaqi*. Edited by Ali-Akbar Fayyaz & Qasem Ghani. Tehran: Hirmand Publishing. (in Persian).

- Bombaci, A., (1959). "Introduction to the Excavations at Ghazni. Summary Report on the Italian Archaeological Mission in Afghanistan". *East and West*, 10 (1-2): 3-22.

- Bompacchi, A. (1959). "Summary report of the Italian archaeological mission in Afghanistan: An introduction to archaeology in Ghazni". Translated by: Ali Razavi Ghaznavi. *Ariana*, 202: 33–54. <http://www.jstor.org/stable/29754076>. (in Persian).

- Faiz, M. A. (2019). "Ghazni and its historical and archaeological heritage". *Archaeology of Afghanistan*, 3(37): 38–67. (in Afghanistan).

- Faizi, K. (2002). "Survey report of Ghazni areas". Kabul: Academy of Sciences of Afghanistan (Unpublished). (in Afghanistan).

- Faizi, K. (2013). "Ancient sites and archaeological excavations in Ghazni". *Gahnameh Ghazni*, 4, 32–51. (in Afghanistan).

- Faizi, K. (2014). "New surveys and research in Ghazni province". *Archaeology of Afghanistan*, 12(13): 16–26. (in Afghanistan).

- Farahmand, M. A. & Emami, M. A. (2020). "Final report of the archaeological excavation project in Ghazni province". Kabul: Ministry of Information and Culture of Afghanistan (Unpublished). (in Afghanistan).

- Gilani-Jalali, G. (1964). "Monuments and Ruins of the Al-Nasir of Ghazni". *Ariana*, 22(5): 40–45. (in Persian).

- Gilani-Jalali, G., (1972). *Ghazni and the Ghaznavids*. Kabul: History Association Publications.

- Giunta, R., (2005). "Islamic Ghazni an IsIAO Archaeological Project in Afghanistan: A Preliminary Report (July 2004-June 2005)". *East and West*, 55 (1/4): 473-484.
- Giunta, R., (2009). "Islamic Ghazni: Excavations, Surveys and New Research Objectives". In: *Anna Filigenzi and Roberta Giunta* (Eds), the IsIAO Italian Archaeological Mission in Afghanistan 1057-2007. Fifty Years of Research in the Heart of Eurasia (Proceedings of the symposium held in the Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente, Rome, January 8th 2008), Roma: 89-104.
- Habib, H. R. (1982). "Ghaznavid engineering in Afghanistan". *Art Quarterly*, 2(3), 104-111. (in Persian).
- Habibi, A. H. (1968). "Beyhaqi and Afghan Shal". *Yaghma*, 21(5), 231-236. (in Persian).
- Heidari, Q., (2011). *Culture and Islamic Civilization of Ghazni in the Ghaznavid Era*. Kabul: Bihaqi Publications. (in Afghanistan).
- Kargar, A., (2004). *The City of the Ghaznavid Sultans in Historical Perspective*. Peshawar: Al-Azhar Publishing Institute. (in Afghanistan).
- Kheirzadeh, K. M., (2013). "Archaeological excavations in the past decade in Ghazni". In: *Proceedings of the Scientific Seminar on Archaeological Achievements of the Past Decade in Afghanistan* (Edited by M. A. Faiz & Julio Bendizo Sarmiento). Kabul: Academy of Sciences of Afghanistan. (in Afghanistan).
- Kheirzadeh, K. M., (2013). "Report on the first phase of new scientific excavations around the Ghazni minarets". *Archaeology of Afghanistan*, 3(12): 115-125. (in Afghanistan).
- Kheirzadeh, K. M. & Khwaja-Omari, M. S. (2015). "Research report on the surroundings of the Ghazni minarets". *Archaeology of Afghanistan*, 3(14): 152-171. (in Afghanistan).
- Maqdisi, A. A. M. B. A., (1982). *Ahsan al-Ta'asim fi Ma'rifat al-Aqalim*. Translated by: Ali Naqi Monzavi, Vol. 2. Tehran: Company of Iranian Authors and Translators. (in Persian).
- Maqsdulu, A., Mousavi-Haji, S. R. & Shahbazi, A. (2016). "A study of decorative motifs in the Lashkari Bazaar and Mas'ud III palaces in Afghanistan". *Subcontinent Studies*, 8(28), 107-128. (in Persian). <https://doi.org/10.22111/jsr.2016.2889>
- Mojahed, S. A., (2003). *Afghanistan in the Era of the Saffarids*. Peshawar: Khatikh Biyar Ghoni Administration. (in Afghanistan).
- Mousavi-Haji, S. R., Abdollahi, S. & Joudaki-Azizi, A. (2019). "Research on the architectural structure of Mas'ud III Palace in Ghazni". *Subcontinent Studies*, 11(37), 191-212. (in Persian). <https://doi.org/10.22111/jsr.2019.4871>
- Payandeh, M., Ghaffrani, A. & Abdul Rahim, Q., (2014). "Historical significance and economic structure of the city of Ghazni in light of the political life of the Ghaznavid era". *History of Islamic Culture and Civilization*, 5(16), 131-156. (in Persian).

- Rajabi, G. N., (2018). *Life, Activities, and Achievements of Ghulam Naqshband Rajabi (Islamic Art Archaeologist)*. Herat: Ahrari Publications. (in Afghanistan).
- Rezaei, M. & Mohammadi, M. (2021). "Study and analysis of urban planning in the Ghaznavid period based on historical sources and archaeological studies". *Khorasan Cultural-Social Studies*, 15(3): 45-82. (in Persian).
- Rugiadi, M., (2009) "Documenting marbles of the Islamic period from the area of Ghazni. The Italian contribution (1957-2007)". In: *Anna Filigenzi and Roberta Giunta* (Eds), *The ISIAO Italian Archaeological Mission in Afghanistan 1957-2007. Fifty years of research in the Heart of Eurasia* (Proceedings of the symposium held in the Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente, Rome, January 8th 2008), Rome: 105-115.
- Scerrato, U., (1959). "Summary report on the Italian Archaeological Mission in Afghanistan. The first two excavation Campaigns at Ghazni, 1957-1959". *East and West*, 10 (1/2): 23-55.
- Sherato, U. (1959). "Part One of the brief report of the Italian archaeological mission in Afghanistan 1957-1958: Initial investigations in Ghazni". Translated by: Ali Razavi Ghaznavi. *Ariana*, 203, 46-56. (in Persian).
- Taghavi-Nejad, B. & Salehi-Kakhki, A. (2017). "A study on the architectural decorations of the Ghaznavid period". *Historical Research*, 9(4), 91-118. (in Persian). <https://doi.org/10.22108/jhr.2017.22088>
- Tedi, M. (1983). "Report on Tepe Sardar". Translated by: Abdul Wase Firozi. *Archaeology of Afghanistan*, 5(1), 53-56. (in Afghanistan).
- Yamin, M. H. (2001). *Historical Afghanistan (Philosophy of Naming Cities, Towns, Mountains, and Rivers of Afghanistan)*. Kabul: Saeed Publications. (in Afghanistan).